

Hagyományos és modern kulturális határok

Zala megye nyilvános élete az 1860-as években

Előadásomban Zala megye nyilvános életének egy rövid korszakát fogom megvizsgálni: az 1848/49-es forradalmat követő időszaknak, a neoabszolutizmusnak a második felét, az 1860-as éveket. Ezt a korszakot a történetírás hagyományosan – a megelőző reformkorhoz, illetve a rákövető polgári korhoz képest – kevésbé részesíti figyelemben. Márpedig a neoabszolutizmus, részben éppen átmenetiségénél fogva, érdekes problémákat és kérdéseket vet fel a hazai társadalomfejlődés és kulturális átalakulás, más szavakkal a rendi társadalom bomlása, a polgárosodás kapcsán. A kérdés a legtömörebben a következőképp fogalmazható meg: vajon 1848-at követően folytonosságról vagy megszakítottságról beszélhetünk a magyar társadalom fejlődésében? Előadásomban a társadalom kulturális tagolódásának vizsgálatán keresztül szeretném ezt a kérdést érinteni.

A nyilvános életet (amely most a legtágabb értelemben az emberek egymás előtt, egymással folytatott interakciókban folyó társas életét jelenti) kulturális határvonalak tagolták. Mégpedig úgy – ez lényegi állításom –, hogy részben érvényben maradtak még a rendi korszakból örökölt hagyományos kulturális választóvonalak, másrészt azonban – a megelőző polgári és a folyamatban lévő gazdasági forradalom hatására – új, vagyis modern választóvonalak is kialakultak, amelyek alapvetően más elvek szerint alakultak, mint a korábbiak.

Nem értem a nyilvános élet (ha tetszik nyilvánosság) minden formáját (erre az idő sem lenne elegendő), hanem csak azokhoz a területeihez fordulok, amelyek, mivel kívül estek a törvényi szabályozáson, nem intézményesültek. Az intézményes formába szerveződő nyilvánosság, vagyis az egyesületi élet, a sajtó vagy éppen a középszintű politizálás (a megyegyűlések) világa mindenkor – és ebben az időszakban különösen – ki van téve a politikai hatalom ellenőrzésének és beleszólásának. Ezzel szemben az általam *nem intézményesített nyilvánosságnak* nevezett társadalmi szféra többet képes megőrizni spontaneitásából, ezáltal – várakozásaim szerint – hívebben tükrözi a társadalom (változásának) belső folyamatait.

A 19. század közepén Zala megye népességét a következőképp lehet leírni. A hagyományosan nagyarányú nemességéről ismert megye zömében római katolikus lakosságú volt, csak a nagyobb városokban (Nagykanizsán, Zalaegerszegen, kisebb mértékben Keszthelyen, Sümegen) élt számottevő arányú izraelita népesség. A lakosság fő bevételi forrása szerint agrárnépesség volt, illetve, ugyancsak a városokban, nagyobb kézműves, kisiparos csoportok is éltek. Ez a tömör leírás önmagában alkalmas arra, hogy a „hagyományos” kulturális határvonalakra rávilágítson. A társadalom hagyományos kulturális tagolódását ugyanis a rendi állás, a vallás, illetve

a fő bevételi forrás jelölte ki. Ezek a határvonalak – hagyományosan – nemcsak a társadalomban betöltött pozíciót, hanem ezzel egyidejűleg a nyilvános életben elfoglalható helyet is meghatározták.

Hagyományos kulturális határvonalak

A *vallás*, alapvető identitásformáló funkciója mellett, jelentős szerepet töltött be a társas élet alakításában is, miután elsődleges keretet biztosított az egy vallási csoporthoz tartozók találkozásához és közös időtöltéséhez. A vizsgált korszakban Zala megye felekezeti megoszlása úgy alakult, hogy a döntően római katolikus megyében (1857-70 között kb. 90%) a második legnagyobb vallási csoport az izraelitáké volt (kb. 4%), és nagyjából ugyanekkorra részben adott a két nagy protestáns felekezet is (nagyjából fele-fele részben, bár a reformátusok aránya valamivel magasabb volt az evangélikusokénál). A felekezeti csoportok tagjai szocializációjuk során alapvetően azonos erkölcsi normákat sajátítottak el, ebből fakadóan közös értékeket vallottak, mentalitásuk alapja ebben az értelemben azonos volt. Mégis a rendi helyzetből fakadó társadalmi presztízs erős határvonalakat húzott a csoport tagjai közé, ami a mindennapi vallásgyakorlás során (például a templomi ülésrendben vagy a körmenetekben elfoglalt helyben) a résztvevők számára világosan megmutatkozott. Természetesen a *csoporton belüli* választóvonalaknál jóval erősebb volt a *csoportok között* húzódó határvonal, ami ugyancsak megmutatkozott a felekezeti nyilvános életben is. A helyi sajtó kuriózumként említi azt az 1863-as esetet, amikor az izraelita purim ünnepén „a temérdek álarczos közt nemcsak izraeliták voltak, hanem a mi népünkől is néhány ifjú” (Zala-Somogyi Közlöny – a továbbiakban ZSK – 1863. 03. 10.).

A *munka világa* ugyancsak messzemenően befolyásolta, hogy ki hogyan vehetett részt a nyilvános életben. A megye markánsan és hagyományosan mezőgazdasági terület volt: lakói között a birtokosok és bérlők 53.000 fős, illetve az őstermelésben foglalkoztatott munkások 64.000 fős tömege volt a domináns. Birtokosok és munkások között – a nyilvános élethez való viszonyukat tekintve – alapvető határvonalat jelentett, hogy míg a birtokaik jövedelméből élők számára a kulturális vagy társas életben való részvételt alapvetően a városi báli szezon és a vidéken vagy fürdőhelyen töltött időszak váltakozása határozta meg, addig a munkások számára a mezőgazdasági munkák időhöz kötöttsége volt a döntő. A mezőgazdasági idényben a munkásoknak nem volt lehetőségük a nyilvános életben való aktív részvételre. Ahogyan a korabeli lap megfogalmazta: „A vásár napjai félünnepet képeznek a parasztgazda naptárában.” (ZSK, 1862. 08. 20.) Ehelyett a gazdálkodó életvitelhez a társas életnek rá jellemző, speciális formái kapcsolódtak: például a termények betakarítása, feldolgozása során zajló közös tevékenységek (az aratási ünnep, a szüret, az asszonyok, gyerekek közösen végzett munkái stb.).

Mindazonáltal a hagyományos nyilvános életben nagy jelentősége volt a *profán ünnepeknek*. Báli időszakban a megye városaiban egymást érték a mulatságok. Az 1863 januárjában például a „zalai nemes ifjúság rendezett táncvizalmat Sümegen,

(...) Nagykanizsán a kereskedelmi kaszinóegylet” (ZSK, 1863. 01. 10.). Ugyancsak januárban mulatságot tartottak a kanizsai nagy kaszinóban és a polgári egyletben (ZSK, 1863. 01. 20.), valamint Csáktornyán is (ZSK, 1863. 02. 01.).

Tézisem szerint a társas életben a forradalmat követően is továbbéltek a társadalmi nagycsoportok rendi kötöttségei. Ezt az állítást a báli események vizsgálata megerősíti. A magát „zalai ifjakként” megnevező társaság évről-évre megrendezte táncos mulatságát. De vajon kik voltak az említett „ifjak”, és kik vehettek részt az ő mulatságaikon? A Zala-Somogyi Közlöny az 1864-es báli szezon apropóján éppen ezt a kérdést firtatta. Ahogy a lap Bukógáti nevű szerzője írja, a „zalai ifjak” nevéből nem derül ki, hogy pontosan kiket is takar: a birtokos, az iparos, a kereskedő, esetleg a földműves ifjakat? Akárkikről legyen is szó, „legutóbb e névvel olyan pikniket rendeztek, ahonnan ki volt zárva zsidó, prokátor, purger” (ZSK, 1864. 01. 20.). Más forrásokból – a főispáni helytartó levéltári irataiból – egyértelműen kiderül, hogy az ifjak a megye főúri sarjai és a zalai nemesek voltak, akik a belépti díjak árának magasra emelését eszközül használva eleve elzárkóztak a társadalmi keveredéstől. Másrésztől ugyanakkor a helyi elit szívesen mulatott a maga zártkörű rendezvényein kívül is. Erre adott lehetőséget az 1864. évi szezonjában először megrendezett „cseléd táncvizsgalom,” amelyen cselédek és uraik együtt vehettek részt. A mulatság azonban nem volt maradéktalanul sikeres, ugyanis: „számosan jelentek meg cselédek és mívelt urak, kik egymással kedvesen mulattak volna, ha nem jelennek meg a mívelt osztályból sokan, melák, buldog, kopó, vizsla, pincsbekkel, melyek az álarczosokat hangos ugatással vevék üldözőbe” (ZSK, 1864. 02. 10.). Hogy az urak szándékos heccéről vagy csupán véletlen balszerencséről volt szó, arról a források hallgatnak. Akárhogyan is, a cselédvizsgalom mindenképpen formabontó volt abban a tekintetben, hogy a hagyományos társadalmi választóvonalak fellazítását célozta (hiszen cselédek és urak közös mulatsága korábban még csak ötlet szintjén sem merült föl). A végső értékeléshez azonban érdemes idézni a megyei lap kommentátorának ide vonatkozó megjegyzését, miszerint: „Zugolódt a cselédosztály [mármint az urak kutyáinak megjelenése miatt, K. Zs.], de mit sem tehetett, mert az ur szavára a szolgálónak hallgatni kell” (uo.).

1864-ben járunk, tehát egy évtizeddel azután, hogy Mocsáry Lajos papírra vetette a magyar társas életről rajzolt kórképét (kórképét). De még az eltelt egy évtized után is helytállóak az ő szavai: „kaszatok, osztályok, kiváltságok a társaságban folyvást léteznek százados elítéleteikkel... Sokkal többen vannak kétségtelenül, kik magokat azokon tökéletesen túteszik, de a nagy többség még csak némi részben, közte sok tán mit sem engedett” (Mocsáry 1855: 18.).

A 19. század közepén lezajló polgári forradalom révén megkezdődött a hagyományos társadalmi választóvonalak, határok lebontása. Ezt a folyamatot erősítette a polgári forradalmakkal egy időben zajló gazdasági forradalom, amely átalakította a termelés rendjét. De nemcsak termelését, hanem – ahogyan arra az elsők között Niel McKendrik és szerzőtársai felhívták a figyelmet – a *fogyasztását* is. A 18. századi Angliában a városok gazdaságának fellendülése és ezzel párhuzamosan egy modern értelemben felfogható fogyasztói réteg megszületése figyelhető meg. Ezt a folyama-

tot nevezi az angol történetírás „fogyasztói forradalomnak” (*consumer revolution*) (McKendrick és társai 1982).¹ Az ipari forradalom eredményeképp megnövekedett termelés a fogyasztói javak piacának minden területén érezte hatását, így a gazdasági változások hatására a szabadidő eltöltésének is új formái jelentek meg. Ezek azonban nem egyformán voltak elérhetőek a társadalom csoportjai számára, sőt jórésrével elzárta maradtak mindazok elől, akik nem rendelkeztek megfelelő jövedelemmel vagy éppen az új jelenségek befogadásához szükséges kulturális háttérrel. A „fogyasztói forradalom” messzemenő hatással volt a társadalom kulturális tagolódására. A polgárosodás, a kulturálódás értelmében vett „civilizáció” és a társadalmi távolságtartás (*social distancing*) ugyanis kéz a kézben jártak (Borsay 1989: 286.). Ez nem más jelent, mint hogy miközben egyfelől a hagyományos társadalmi-kulturális választóvonalak (a vallás, az öröklött státusz vagy éppen a foglalkozási struktúrában elfoglalt hely) veszítettek erejükből, ugyanakkor a korábbiakban nem ismert jelentőségre tett szert a fogyasztásban, különösen pedig a kulturális javak fogyasztásában betöltött pozíció. Az ebből fakadó kulturális határokat nevezem „modernnek.”

Modern kulturális választóvonalak

A 19. század közepére Magyarországon is egyre inkább megfigyelhető, hogy a társas élet eddig bemutatott hagyományos formái mellett újak is megjelennek. Valószínűleg túlzás volna Magyarországon „forradalomról” beszélni a fogyasztás terén, annyi mégis elmondható, hogy nálunk is fellendülés kezdődött, elsősorban a városokba koncentrálódva. Ez több módon is megmutatkozott: a városok népességének növekedésében, a városi épített környezet megváltozásában (parkosítás, sétateretek nyitása, korzók építése), a városi gazdaság jellegzetes mintázatainak átalakulásában – például a tercier szektor megerősödésében. És mindezek mellett elsősorban abban, hogy kiszélesedett a szabadidő eltöltésére kínálkozó lehetőségek és formák köre, és a meg sokasodott lehetőségek mind szélesebb közönség számára váltak elérhetővé.

A továbbiakban a nyilvános társas életnek ezeket az új típusú fórumait veszem sorra röviden, miközben igyekszem megmutatni a fogyasztó kultúra magyarországi kibontakozásának sajátosságait is. E sajátosságok közül a legmarkánsabb az, hogy míg nyugaton a „fogyasztói forradalom” egyik legfőbb vívmánya a társadalmi osztályok közötti kulturális határvonalak fellazítása, addig nálunk a fogyasztói kultúra elterjedése során a társadalmi csoportok közötti hagyományos határok nem – vagy csak részben – omlottak le.

¹ A szerzők azt állítják, hogy a 18. század angol társadalom fogyasztói forradalmat élt át; az egy főre eső fogyasztás ugrásszerűen megnőtt az arisztokrácián kívüli társadalmi rétegekben is. „... [a] 18. század második fele a szerzés és költés olyan lüktetésének,... a termelési és értékesítési technikák olyan robbanásszerű fejlődésének lett szemtanúja, melynek következtében a társadalom különféle rétegei korábban nem látott mértékben élvezhették a vásárlás örömeit...” (McKendrick, Brewer, Plumb 1982: 9; a fordítást Zentai Violetta: A fogyasztás kultúrája és a történelem. című cikkéből idéztem. Lásd: *Replika* 1996. [21-22.] 139–159.).

Az új típusú közönségprogramok közül Zalában a leggyakoribb a zenészek és a táncművészek fellépése volt. Nagykanizsán például szinte minden hónapra jutott egy-egy hegedű-², fuvola-³ vagy énekművészi előadás. A híresebb fellépők, mint például Hollósy Kornélia⁴, „a körülfekvő megyék távol vidékeiről is” (ZSK, 1863. 05. 20.) összegyűjtötték a közönséget, mások esetleg csak a városokból vagy a városokhoz közel fekvő vidékekről csalogatták az érdeklődőket.

A fellépők számának megszaporodásával párhuzamosan a kínálat differenciálódása is megindult. Amíg az említett Hollósy Kornélia vidéki turnéi alkalmával az opera népszerűsítésén munkálkodott, és műsoraival elsősorban a művelt, elit közönséget szólította meg, addig a nyaranta zsúfolásig telt kerthelyiségekben a szórakozva művelődni vágyó közép- és alsóbb rétegekből kikerülő közönség találta meg a neki szóló programokat. A lehetőségek és a helyszínek gyarapodása elválasztotta egymástól a különböző társadalmi rétegeket. A helyi műkedvelő elit közönségnek szervezett művészeti estélyeken a város lakó nemesség és hivatalnokértelmiség múlatta az idejét, miközben a városok és a környékbeli falvak mulatói, mulatókertjei az alsóbb rétegek spontán találkozásának, mulatozásának nyitottak teret. „A szép időt már élvezni kezdi a közönség a mulató kertekben, melyek egyikében minden vasárnap egy állatot lehet nyerni.” – szolt például a Zala-Somogyi Közlöny egyik rövid híradása (ZSK, 1863. 04. 20.); ilyen mulatókertben a megyei nemesek azonban sosem fordultak meg.

Megjelentek egészen újfajta látnivalók is, de ezek ugyancsak differenciáltan jutottak az egyes társadalmi csoportokhoz. A modern technika nagy vívmánya volt a fényképezés. Az 1862-ben Nagykanizsára látogató „körmenti gyógyszerész – mint fényképész” (ZSK, 1862. 07. 01.) szolgáltatásai azonban – a magasán szabott árak miatt – csupán egy szűkebb kör számára voltak elérhetőek. Ha fényképet nem is csináltatott magáról bárki, a fotóművészet eredményei nagyobb közönség számára is elérhetővé váltak, amikor a városi vendéglőben egy másik fotóművész, „természetű photographiai látványosságot”, vagyis 300 fotót állított ki (ZSK, 1863. 10. 10.). Ugyancsak populáris esemény, a hagyományos állatvásárok mintájára megszervezett látványosság volt az a „nagyszerű állatsereglet... , mely közt egy nagy orosz lán mutogatatik” (ZSK, 1863. 08. 01), vagy a „világhírű olasz hercules, akrobata és erőmutatványai” (ZSK, 1864. 02. 10). A fizikai hatások és benyomások (erő, méret, bátorság) előtérbe helyezése a tradicionális vásári mutatványokhoz közelítették ezeket az újszerű látványosságokat is, így befogadhatóbbá, a megszokott kulturális keretek között értelmezhetővé téve őket az elit kultúrából továbbra is kirekedtek számára.

² „Beckner Sarolta hegedűművésznő a Zöldfa szálloda termében” (ZSK, 1862. 06. 01.); Frank Ignác néphegedés előadása ugyanott 1863. márc. 28-án (ZSK, 1863. 04. 01.).

³ „A Doppel testvérek fuvolakoncertjén, Sipos Antal zongoraművész is közreműködik a Zöldfa vendéglőben.” (ZSK, 1862. 07. 20.)

⁴ Hollósy Kornélia (1827-1890), szoprán operaénekesnő, 1846–49 és 1854–1862 között a Nemzeti Színház tagja volt. A forradalom alatt és után számos jótékonyági akcióban vett részt, évi fizetésének három százalékát a honvédségnek és a Nemzeti Bank létrehozására ajánlotta. Széchenyi temetésén ő énekelte a *Requiem* szövegét, utolsó jelentős fellépésén pedig, a *Bánk bán* ősbemutatóján (1861-ben) Melinda szerepét énekelte.

Az 1840-es évek megalapozó időszaka után a színjátszás is a forradalom utáni időszakban teljesedett ki. A megyében csak Balatonfüreden volt színház, de annak ellenére, hogy sem Zalaegerszegnek, sem Nagykanizsának nem volt állandó színháza vagy koncertterme, ezekben a városokban is számos színtársulat megfordult. A színelőadásokra – a más nyilvános eseményekhez hasonlóan – kirendelt hatósági biztosi beszámolókból ismeretes azonban az is, hogy a közönség legnagyobb-részt a városi középrétegekből (polgárok, tanárok, mérnökök) került ki, és az újfajta kulturális élmény sem a magasabb rangúakat, sem pedig az alacsonyabb társadalmi helyzetűeket nem igazán érte el. Ugyancsak a középréteg jelentette a megyei fürdőhelyek – elsősorban Füred – legtipikusabb közönségét is. A reformkor óta népszerű fürdőhelyen a korszakban indult meg a fürdőzéshez kapcsolódó többletszolgáltatások körének kiszélesedése. 1861 és 1863 között önálló fürdőlap jelent meg, megnyitott a település kölcsönkönyvtára is, sőt egy lövölde is a vendégek rendelkezésére állt, és rendszeressé váltak az évente megrendezett Anna-bálok (Katona 2002: 69).. Mindezek mellett megkezdődtek a fürdőhöz kapcsolódó nagyberuházások, amelyeket – mint a fürdőhely kutatója írja – ebben a korszakban már „elsősorban nem a szükség, hanem az előrelépés szándéka diktált” (uo.: 70.). Mindezek az újdonságok valóban arra utalnak, hogy az 1860-as években fogyasztói fellendülés (ha nem is forradalom) kezdődött a balatoni fürdőhelyen. Ugyanakkor megváltozott a fürdővendégek társadalmi összetétele. Az itt megforduló vendégek között a reformkorban a „mértékadó csoport” a környékbeli vármegyék hivatalviselő és birtokos köznemessége volt (Hudi 1989). Húsz évvel később „a reformkorra jellemző patriarchális fürdőéletet lassan felváltotta a polgári értelemben vett szabadidőhöz kötődő, tudatos nyaralási-szórakozási igény” (Katona 2002: 56.). Eddigre az arisztokrata vendégek száma a töredékére csökkent a korábbinak, „a legtöbb fürdővendég a kereskedők közül került ki”, rajtuk kívül pedig továbbra is „a birtokos és többségében megyei hivatalviselő nemesség, valamint az értelmiség különböző rétegeinek képviselői időztek Füreden nagyobb számban” (Katona 2009: 198).. Csakhogy ez a középosztály belülről igencsak tagolt volt – ahogyan erre a megyei közlöny tudósítója, a füredi és keszthelyi idény hangulatáról egyébként meglehetősen lehangoló képet festő beszámolóiban nyomatékosan fel is hívta a figyelmet. „Egyébként Füreden – szól az egyik ilyen beszámoló – a közönség nagy részben dandykból s zsidókból áll; s az utóbbiak nem pusztán henyélő mulatók. A cotteriák [értsd: kotériák, azaz társaságok, klikkek] gyönyörűen díszlenek. Kedély, fesztelenség, mint még annyi pauvre [értsd: szegény, szegénységre jellemző] tulajdonságok, innét számúzve. Pompás toillettek, szép fogatok a szegény filisztert folytonos feszültségben tartják. Lövöldözések, szelidebb párbajok, regatták a programhoz tartoznak. Bál esténként, de csak a »kék vér« számára” (ZSK, 1863. 09. 20.). Hiába csökkent a vendégek között az arisztokraták száma, a szépreményű „nemesifjak” és a – vélhetően nagyobb részben a zsidók közül kikerülő – kereskedők csoportjainak elkülönülése rányomta a bélyegét a fürdőhelyek mindennapjaira (erről lásd még Katona 2002: 60–63.). A fürdőhelyeken az 1860-as években mindezek szerint (még) nem történt meg a hagyományos társadalmi válaszfalak lebomlása, társadalmi-kulturális értelemben nem teljesedett ki a polgárvá válás.

Összegzés

A nyilvános élet intézményesített formát nem öltő fórumainak hagyományos és modern típusai egy időben, egymás mellett működtek. Jellegzetesen eltért azonban az e fórumokon résztvevők köre. Amíg a megye vidéki, azaz városokon kívüli részén még a század második harmadában is a nyilvánosság hagyományos fórumai voltak az uralkodók, addig a városokban az egymással összekapcsolódó gazdasági és társadalmi változások hatására a vizsgált korszakban a nyilvánosságnak mind több újszerű fóruma is megjelent. Részben még Zala megye partikuláris példáján is igazolva látom azt a megállapítást, amely szerint az ipari fellendüléssel egy időben, azzal összefüggésben megváltozott a fogyasztói, kulturális fogyasztói magatartás is, ami a szabadidő eltöltésének (és ezzel együtt a nyilvános életnek) új és változatos formáit hívta életre. Amíg azonban a „fogyasztói forradalomról” szóló nyugati szakirodalom szerint e folyamat egyik lényeges társadalmi hozadéka a társadalmi osztályok közötti átmenet könnyebbé válása, addig – legalábbis a talált források tükrében Zala esetében úgy tűnik – nálunk ezek az új fórumok is csak kevésbé tudtak hozzájárulni bizonyos hagyományos, merev társadalmi határvonalak (mindezekelőtt például a keresztények és izraeliták, vagy a városi és vidéki lakosság közötti választóvonalak) bomlásnak indulásához.

Hivatkozott irodalom

- BORSAY, PETER (1989): *The English Urban Renaissance. Culture and Society in the Provincial Town, 1660–1770*. Oxford, Calendron Press.
- HUDI JÓZSEF (1989): A balatoni fürdő kultúra a reformkorban. In Bilkei Irén (szerk.): *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból, 1988*. (Zalai Gyűjtemény 28.) Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 109–135.
- KATONA CSABA (2002): Füred és vendégei. Egy fürdőhely és „társadalma” az 1840–1860-as években. *Korall* (7–8), 56–77.
- KATONA CSABA (2009): A balatoni nyár – anno 1861. In Paksy Zoltán (szerk.): *Zalai történeti tanulmányok, 2009*. (Zalai Gyűjtemény 67.) Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 191–230.
- MCKENDRICK, NIEL–BREWER, JOHN–PLUMB, J. H. (1982): *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth-Century England*. London, Europa Publications.
- MOCSÁRY LAJOS (1855): *A magyar társasélet*. Pest, Müller.